

В.В. МАЛІКОВ, канд. іст. наук, старш. викл., НТУ «ХП»

НАЙМИТУВАННЯ ЯК ЯВИЩЕ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ЖИТТЯ Й ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

У статті розкривається роль наймитування у економічній діяльності і соціокультурному бутті українських селян другої половини ХІХ – початку ХХ століть. Проаналізовано основні світоглядні та звичаєво-правові уявлення, пов'язані з відносинами наймання, соціальним і правовим становищем наймита. Встановлено, що звичаєво-правовий інститут наймитування був важливою системою в господарко-побутовому комплексі українців другої половини ХІХ – початку ХХ століть. Формування та функціонування інституту наймитування в українській етнокультурі відбувалося на основі звичаєво-правових і господарських традицій, світоглядних настанов, усталених статевовікових та соціальних ролей українського селянства під впливом нових соціально-економічних явищ.

Ключові слова: наймит, наймитування, господарсько-побутовий комплекс, українська етнокультура, звичаєве право.

Вступ. Актуальність дослідження обумовлена тим, що наймитування являло собою невід'ємну частину життя українського селянства в пореформений період. Чималий інтерес до цього явища з боку дослідників соціальної та економічної історії України, починаючи від другої половини ХІХ століття і до сучасності, пояснюється вагомою часткою наймитів у соціальній структурі тогочасного населення. Так, враховуючи обмеженість тогочасних статистичних відомостей щодо наймитів, І. Десятников на основі власного дослідження цього складного питання оцінив чисельність наймитів Наддніпрянщині у 1,7 мільйона осіб щорічно [4]. Вивчення наймитів як однієї з соціальних груп української етнокультурної спільноти допомагає розкрити моральні цінності українців, їхнє ставлення до праці, уявлення про відповідальність та справедливість.

Метою даної статті є виявлення ролі наймитування як соціально-економічного і соціокультурного явища в звичаєво-правовій культурі українських селян Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ століть.

Основні результати дослідження. У радянських та деяких пострадянських історичних працях [7-9, 12, 13] наймитування в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ століть пояснювалося і пов'язувалося з розвитком капіталістичних відносин у селі, а сільськогосподарські наймані робітники сприймалися як пролетаріат, експлуатований буржуазією, а саме поміщиками і заможним селянством. Так, О.І. Лугова послідовно об-

© В.В. Маліков, 2014

грунтує тезу про те, що селяни не могли існувати без сторонніх заробітків і «по суті являли собою пролетарів», та наголошує на «безперервному зростанні пролетаризації селянства» [9, с. 86-87]. Явища, які суперечили положенню про розвиненість капіталістичних відносин у сільському господарстві України в другій половині XIX, а особливо на початку XX століть, розглядалися як пережитки кріпацтва у загалом капіталістичних відносинах українського села. Наводилися дані про сотні тисяч сільськогосподарських робітників, які працювали у великих маєтках капіталістичного типу. У цих господарствах поміщики всебічно використовували в організації найманої праці безвихідне становище малоземельного селянства, що тісно пов'язувало поміщицькі маєтки з капіталістичною системою [15, с. 7]. При цьому основним джерелом наймитів, які відправлялися на заробітки в степні райони та на бурякові плантації, вважалися сотні тисяч збіднілих селян [15, с. 10].

Варто піддати сумніву тезу радянських дослідників про наймитів як сільськогосподарський пролетаріат. Як відомо, пролетаріат – це позбавлені засобів виробництва наймані працівники, які живуть, продаючи свою робочу силу, та експлуатуються капіталом. Пролетар відсторонений як від засобів виробництва, так і від результатів своєї праці. Платня його визначається сумою, необхідною для підтримання життя та відтворення робітника, і не залежить від вартості виробленого продукту. Дійсно, частина сільськогосподарських робітників, які вирушали на заробітки за межі своєї губернії або всередині неї, вели злиденне життя, не маючи змоги дати лад власному господарству, відповідає даним критеріям пролетаріату. Проте таку характеристику можливо застосувати не для всіх наймитів того часу, до того ж у цьому вбачається занадто формалізований підхід. Цікаво, що охарактеризувавши наймитів як сільськогосподарський пролетаріат, М. Рубач та інші радянські дослідники самі ж вказували на те, що наймитські заробітки йшли на підтримку власного господарства, додаткову оренду землі для нього, що коштувало недешево [15, с. 9], тобто на підтримку саме селянського способу життя, а не пролетарського.

Відчуженість пролетаря від засобів виробництва має означати те, що наймит повинен був не мати достатньої кількості землі, робочої худоби, реманенту, працівників, коштів для ведення власного господарства. Тобто наймит мав бути малоземельним чи безземельним селянином, який, не маючи змоги забезпечити себе за рахунок власного господарства, змушений був вдаватися до продажу своєї робочої сили. Проте за даними тогочасних дослідників та земських діячів забезпечення себе засобами для життя не було єдиною чи головною метою для багатьох наймитів, не було невідворотністю. У найми йшли також члени заможних сімейств. Молодь забезпечених селянських родин наймалася до ремісників у навчання. Таке учнівство можна вважати не тільки засобом передачі ремесла та однією з

форм залучення робочої сили, але й однією з форм наймитування, оскільки виконуючи усі доручення і роботи, які давав майстер-ремісник, учень на- томість отримував професію [17]. Молода людина на порозі шлюбу також могла відправлятися в найми, щоб, заробивши гроші, отримати певну еко- номічну самостійність від батьків, зіграти гарне весілля й розпочати ве- дення свого окремого господарства. П. Чубинський подає договори про найм у господарство дівчат на декілька років, які в якості платні отримували гроші, спідниці, сорочки, платки, полотно, прядиво [10, с. 372-373], тоб- то предмети приданого.

Селяни проявляли гнучкість, застосовуючи наймитування у веденні власного господарства. Так, за доброго врожаю в Печепізькій волості Хар- ківської губернії односімейні селяни та ті, хто не мав худоби, працювали в інших із копи, відмовляючись від праці на власній ниві, й значно більше заробляли, аніж давала їм обробка своїх наділів за допомогою найманої сили. Слідом за неврожайним роком попит на землю навпаки зростав, тож селяни в цей час уважали доцільнішим обробляти наявну в них землю. Окрім того, важливим етапом соціалізації кожної дитини було виконання певних видів робіт у відповідному віці. Зокрема, діти випасали худобу, працюючи пастушками сільського стада. Тож у частині випадків наймиту- вання було лише окремим етапом, обов'язковим або варіативним, у житті селянина, а не постійною діяльністю.

Наймитування селянства не було виключним результатом розвитку капіталістичних відносин в українському селі після скасування кріпацтва. Воно мало свою значну традицію в українській етнокультурі попередніх століть. За даними М. Тиводара, в Карпатах XIV століття феодали заохочу- вали і нав'язували селянам колективний випас худоби найнятими пастухами в межах сільської общини [19, с. 223]. Дослідник також вважає, що похо- дження колективного договору між громадою і пастухами щодо випасу ху- доби і черговості видачі молокопродуктів («ряду») сягає часів ранньос- лов'янської землеробсько-скотарської общини [19, с. 210]. Це є промовис- тими свідченнями побутування найманої праці в селянському середовищі поза капіталістичним устроєм. Про поширеність наймитства в українській культурі XVIII століття свідчить дослідження Ф. Білоконя на основі Генера- льного опису Лівобережної України 1765-1769 рр. [2, с. 40-55].

Важливим постулатом є те, що робітник добровільно, хоча й під тис- ком економічних обставин, продає свою робочу силу роботодавцеві [15, с. 5]. Тобто пролетар виступає самостійною стороною у трудових відноси- нах, інакше кажучи, він має бути вільнонайманим. Однак за народними поглядами батьки могли віддавати в найми свою дитину поза її власною волею. За етнографічними спостереженнями вільнонаймана праця при збиранні врожаю була великою рідкістю в Чернігівській губернії [11, с. 160]. Наймана праця могла мати й примусовий характер. Зокрема,

несправних платників податків могли віддавати на заробітки примусово за рішеннями волосних судів [20; 21, с. 417, 435, 442, 466, 470].

За твердженням А. Поріцького, наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть завершилось розшарування селянства, і сформувався прошарок сільськогосподарського пролетаріату. Однак, досліджуючи риси сімейного побуту сільськогосподарських робітників України, вчений приходить до наступного важливого висновку. Не зважаючи на порушення ряду традицій селянської сім'ї, появу нових стосунків між її членами, в основному сімейний побут сільськогосподарського пролетаріату був подібним до загальноселянського [14]. Більше того, працюючи за наймом у сільському господарстві, можна було не втрачати зв'язок із землею та використовувати набутий з дитинства досвід землеробської праці та продовжувати жити в селі. Навіть ті, хто постійно вдавався до наймитування, мріяли про власне господарство за отриманні наймитською працею гроші [3, с. 9]. Цікаво, що подібні твердження можна знайти й у радянських дослідників наймитства. Так, М. Рубач вказує на те що прибулі до степових районів сільськогосподарські робітники були слабо пов'язані з місцевими аграрними відносинами, однак ці селяни усвідомлювали свої потреби у землі і не полишали сподівань на отримання землі для власного господарювання там, звідки вони прийшли [15, с. 20].

Відчуженість робітника від результатів своєї праці мала місце не в усіх різновидах наймання. На протилежних засадах будується звичай скіпщини (спільщини). Даний звичай свого часу був досліджений В. Василенком. Спільщина займала помітне місце в сільському господарстві України другої половини ХІХ століття. Цей звичай полягає у здачі в оренду під один посів чи покіс ріллі або сінокосів. Обробіток землі, засівання, збирання хліба чи сіна є обов'язком наймача (скіпщика, спільщика), ренту ж отримує господар чи орендар землі у вигляді умовної долі врожаю. Хоча, на думку деяких дослідників, спільщина, обробка землі з половини врожаю або з третьої копи являла собою лише пережиток кріпацтва [15, с. 4] або ж найбільш первісний спосіб ведення господарства [11, с. 155], тим не менше важливо відзначити її давній традиційний характер як частини патронатних відносин і особливу форму залучення робочої сили, а фактично найманої праці. Особливість цієї системи полягає в тому, що за обробіток своєї землі господар платить не грошима, а натурально – копами. Власник упевнений в акуратності виконання робіт, оскільки спільщик, зацікавлений у якомога вищому врожаї, робить усе для цього необхідне без примусу й докорів із боку власника.

Поширеним явищем було надання наймитам харчів, одягу та житла на час виконання ними робіт. Звичаї наймання підлітків часто не передбачали оплати їхньої праці натурально або грошима, а лише їхнє утримання в сім'ї господаря. Формально такий випадок повністю відповідає положен-

ню про те, що платня пролетаря визначається сумою, необхідною для підтримання його життя та відтворення, і не залежить від вартості виробленого продукту. Проте наймання підлітків-сиріт, працю дітей у господаря за харчі та одяг, працю дівчаток за ті речі, які складуть їм придане, можна розглядати як вияв піклування громади про слабких у соціальному й економічному плані своїх членів. Певною мірою подібну функцію виконували всі найми в тому випадку, коли обидві сторони належали до однієї громади.

Можна побачити, що наймитство становило широку соціальну нішу, придатну до входження у неї різних представників тогочасного суспільства. Окрім вище наведених варіантів, в яких фігурували різного майнового становища українські селяни, показовою у цьому плані є судова справа щодо утримання біглого солдата-дезертира у якості наймита, котрий служив у поміщика [5, с. 578-579].

Таким чином, наймитування являло собою складне соціальне явище в суспільному житті українського села другої половини ХІХ – початку ХХ століть. Викривлення картини цього явища у радянській науковій літературі пов'язано з тим, що у центр дослідження потрапила передусім «експлуатація наймитів» (капіталістична експлуатація, яка прийшла на зміну кріпосницькій), їх «тяжке життя», а порівняно менше уваги приділялося питанням щодо ролі наймитування в житті сільської громади та селянських сімей, значення цього явища у процесі соціалізації особистості. Тоді як поняття наймит у традиційній народній культурі є визначеним насамперед у морально-ціннісному аспекті й у способі життя такої людини. Для розуміння особливостей наймитування як явища соціально-економічного життя і духовної культури українського села другої половини ХІХ – початку ХХ століть необхідно з'ясувати й питання характеру наймитської праці. Так, В. Пашук, проводячи поділ робіт на фахові і нефахові, відносить польові роботи до нефахових [13, с. 29-41]. У цьому він дотримується поглядів до революційної інтелігенції, яка також вважала землеробську працю неспеціалізованою, називаючи робітників, які йшли в найми її виконувати, чорноробами [6, с. 525-526, 545]. Водночас не всяка наймитська праця в сільському господарстві може бути зарахована до нефахової. Даючи загальну характеристику роботи пастуха, М. Тиводар вказує, що його життя і праця були складними, вимагали спеціальних знань та навичок, а також значних трудових зусиль [19, с. 248]. Колективний випас вели переважно пастухи-професіонали, які нагромадили такі знання та трудові навички. Так, ватагом мав бути досвідчений пастух, котрий вмів добре виготовляти молочні продукти, лікувати худобу і людей, виконувати різноманітні обрядові й магичні дії. Такі вимоги носили суто професійний, функціональний характер. Виняткова більшість пастухів-професіоналів були вихідцями з бідняцьких родин. У них батько передавав трудові навички синові, і той з двадцятилітнього віку ставав професійним пастухом. В Українських Карпатах

зустрічались родини, в яких пастуше ремесло передавалося з покоління в покоління [19, с. 249-250, 254-255]. Землеробські заняття теж вимагали майстерності, навчання, яке відбувалося в процесі соціалізації селянської дитини. Перевірці професійних селянських навичок і знань надавали помітного значення в ході ініціаційних випробовувань парубка. Так, парубок мав продемонструвати свою здатність косити на рівні з дорослими цілий день під час косовиці або жнив [1, с. 71]. Тож з позицій традиційної народної культури відносити польові роботи селянина до нефахових є некоректним. Майстерність селянина у цих роботах цінувалася не тільки в середовищі самого селянства, але й серед наймачів, які намагалися завербувати для роботи в маєтках найбільш майстерних, спритних та витривалих косарів [11, с. 215-217].

Оцінюючи економічну роль наймитування для самих селян, виваженою здається позиція сучасних дослідників, які вважають, що наймитування селян було викликане неможливістю покрити видатки за рахунок праці у власному господарстві, тож заробітчанство виступала як необхідна умова виживання [13, с. 14-25; 8, с. 368]. Про велике економічне значення наймитування для селян на межі XIX-XX століть свідчить у своїх дослідженнях народного побуту й М.Ф. Сумцов. «На осінь припадають «бурякові жнива», як подекуди звуть копку буряків жінками й дівчатами. Ці жнива дають селянам значний заробіток. Багато хазяїнів, що самі засівають землю буряками і потім продають їх заводам» [18, с. 103].

Аналізуючи стан ремесел та промислів у Чернігівській губернії, О. Русов розглядає наймитування («відхожий промисел») як один із способів поповнення селянського сімейного бюджету, рівний за своєю прибутковістю до інших промислів та ремесел. Дослідник також зауважує постійне зростання чисельності селян, які вдаються до відхожого промислу, у 1880-1890-х роках [16, с. 259-260]. Але відхід селян у найми досить часто супроводжувався поневіряннями, тобто вирушаючи навесні в найми зі своїх сіл на Південь України, селяни могли не мати й уявлення про те, в якій місцевості і в кого вони будуть працювати. У переходах до місць найму та пошуках роботи могла витратитися значна частина селянського часу влітку. Поневіряння у відхожому промислі мають непродуктивний характер, на думку О. Русова, це – невиробничі втрати часу. Через нестачу коштів селяни та дрібні ремісники вдаються до кредиту з важкими умовами, що посилює матеріальну залежність селян [16, с. 278].

Наймитування в українському селі другої половини XIX – початку XX століть було нерозривно пов'язано із патронатними відносинами. Такі відносини між поміщиками і селянами були обумовлені не тільки тривалою традицією та відповідними уявленнями з часів кріпацтва, але й об'єктивними соціально-економічними факторами. У важкі часи неврожай, за даними М. Сумцова, «поміж панства і селянства іноді піднімались

богобоязливі люди, що роздавали голодним увесь хліб» [18, с. 91-92]. Потреба в матеріальній підтримці поміщиками й багатшими селянами біднішого селянства не відпала разом із скасуванням кріпацького права на українських землях. На Поділлі селяни, йдучи в найм до поміщика, говорили: «треба стати у пана на службу, бо рятує і робить вигоду людям» [22, с. 6] – яскраве свідчення патронатного та допомогою-обмінного характеру відносин наймання в кінці ХІХ століття.

Якщо міюцеві поміщики та багаті селяни здійснювали матеріальну опіку над біднішим селянством, то обов'язком священнослужителів була духовна опіка над ним. І така опіка мала бути віддяченою селянами у вигляді платні за треби, подарунків та праці для священника. Однією з форм примусової праці були роботи, виконувані селянами на користь священника у пости та на свята. Зокрема, М. Сумцов наводить випадок, що стався 1881 року на Слобожанщині, коли селяни серед іншого висували вимогу до священника не примушувати сповідників в піст робити на себе [18, с. 79-80]. Таке загострення стосунків між пастирями і селянами може свідчити про конфліктний характер самих патронатних стосунків, виявами яких були різноманітні форми праці селян на своїх патронів. Цукроварні, винокурні і маслобійні підприємства залучали до себе працю селян, використовуючи принцип патронатних і допомогою-обмінних відносин. Так, у Білгородському повіті за відгодівлю селянської худоби в умовах нестачі кормів у самих селян взимку, поміщики укладали із селянами договір наймання на роботу, щоб доглядати за своєю худобою. Але крім того, селяни були зобов'язані відпрацювати весною на оранці полів або восени при перевезенні врожаю [17, с. 213-214].

Оцінюючи соціально-економічне значення наймитування, а саме сезонної праці, для українського села другої половини ХІХ – початку ХХ століть, В. Папук виділяє ряд негативних характеристик, які в основному є ідентичними до радянських оцінок. На його думку, наймана сезонна праця була фактором стагнації економіки через те, що сповільнювала процес модернізації виробництва. Заробітки наймитів йшли здебільшого на виплату «викупних платежів» і податків і відповідно лише консервували злидений стан наймитських сімей та зрештою посилювали розорення селянських господарств. Окрім негативного економічного впливу, дослідник виділив і деструктивний соціальний вплив наймитування: посилення соціальної напруги через бідність і поглиблення майнового розшарування, сприяння процесу люмпенізації, засвоєння російських культурних і політичних моделей [13, с. 150-151].

Висновки. Наймитування в українській народній культурі проявило себе як доволі гнучкий соціально-економічний та звичаєво-правовий інститут. У мішливих економічних умовах пореформеного періоду, який супроводжувався зубожінням та обезземеленням селянства, різкими перепа-

дами врожайності, становленням і розквітом одних господарств капіталістичного типу та розоренням інших, звичаєво-правовий інститут наймитування слугував для забезпечення основних господарських потреб тогочасного суспільства та регулювання відповідних трудових відносин, викликаних ними. Для бідних пронарків найми давали можливість покрити нестачу коштів, а також надію на зміцнення власного сімейного господарства. Великі та дрібні землевласники завдяки найманню залучали необхідну робочу силу для праці у своїх господарствах, орієнтованих на розширене виробництво й ринок. Наймиткування було важливим інструментом перерозподілу трудових сил як на рівні суспільства, так і на рівні окремої сім'ї.

Побутування комплексу стійких народних уявлень щодо наймитської праці та соціального становища наймита сприяло регулюванню відповідних звичаєво-правових відносин у селянській громаді. Тоді як фактичне становище селянина в наймах визначалося багатьма факторами: статевіковими характеристиками, економічним і соціальним статусом у громаді, щільністю наймиткування, тривалістю перебування в наймах, виконуваною роботою і т. д. Інститут наймиткування в українській етнокulturі другої половини ХІХ – початку ХХ століть зазнавав впливу як традиційних форм і звичаїв, так і нових явищ соціально-економічного життя українського селянства того часу.

Список літератури: 1. *Балушок В.* Молодіжні громади та обряди ініціацій в традиційному селі / Василь Балушок // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / [наук. ред. М. Гримич]. – Т. 2: Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура. – К.: Дуліби, 2010. – С. 56-96. 2. *Білокінь Ф.* Села Полтавщини за Генеральним описом Лівобережної України 1765-1769 рр. / Ф. Білокінь // Сіверянський Літопис. – 2003. – № 1. – С. 40-55. 3. *Варб Е.* Наемные сельскохозяйственные рабочие в жизни и законодательстве / Е. Варб. – М.: Книжное дело, 1899. – 219 с. 4. *Десятников І.* Кількість найманих робітників в сільському господарстві України кінця ХІХ – початку ХХ століть / І. Десятников // Матеріали Першої всеукраїнської науково-практичної конференції «Інноваційний потенціал української науки – ХХІ сторіччя». – Запоріжжя: Вид-во ЗНУ, 2008. 5. Державний архів Київської області, Ф. 234. Оп. 1, спр. 1064. 6. *Ефименко П.С.* Отход крестьян из Харьковской губернии / Пётр Ефименко // Харьковский календарь на 1885 г. – Харьков: Тип. Губ. земства, 1884. – С. 509-565. 7. Історія робітничого класу Української РСР / Під ред. Ф.С. Лось, І.О. Гуржій, Є.Т. Щербина. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1967. – 560 с. 8. Історія українського селянства. Нариси: В 2-х т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 2006. – 632 с. 9. *Лугова О.І.* Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму / О. Лугова – К.: Наукова думка, 1965. – 192 с. 10. Народные юридические обычаи по решениям волосных судов // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел: Материалы и исследования, собранные П.П. Чубинским. – Т. 6. – СПб., 1872. – С. 359-374. 11. *Овсянников А.Н.* Географические очерки и картины / А. Овсянников. – Т. 2: Малороссия. – СПб.: Тип. А.М. Котомина, 1880. – 460 с. 12. *Парасунько О.А.* Положение и борьба рабочего класса Украины (60-90-е годы ХІХ в.) / А. Парасунько. – К.: Изд-во АН УССР, 1963. – 576 с. 13. *Пашук В.* Заробітчани

Правобережної України (друга половина XIX ст.) / В. Пашук. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – 188 с. **14.** *Поріцький А.Я.* Побут сільськогосподарських робітників півдня України кінця XIX початку XX ст. (Історико-етнографічне дослідження): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / АН УРСР. ІМФЕ / Анатолій Поріцький. – К., 1960. – 256 с. **15.** *Рубач М.А.* Социальная структура аграрных отношений и классовое расслоение крестьянства в украинской деревне к 1917 г.: Материалы к Майской сессии 1960 г. / М. Рубач. – М.: Ин-т истории АН СССР, 1960. – 28 с. **16.** *Русов А.А.* Описание Черниговской губернии / А. Русов. – Т. 2. – Чернигов: Тип. губ. земства, 1899. – XI, 377, 327 с.: 18 карт и картограмм. **17.** *Старченко Г.И.* Эволюция сословной структуры общества Центрального Черноземья в пореформенный период (на примере Курской губернии) / Под ред. В.А. Шаповалова. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2005. – 428 с. **18.** *Сумцов М.Ф.* Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці / Упорядкування, підготовка тексту, передмова, післямова та примітки М.М. Красикова. – Харків: Вид-во «Атос», 2008. – 558 с. **19.** *Тиводар М.П.* Традиційне скотарство українських Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст.: дис. ... доктора іст. наук.: 07.00.07 / Ужгородський державний університет / Михайло Тиводар. – Ужгород, 1993. – 293 с. **20.** Труды комиссии по преобразованию волостных судов. – Т. 4: Харьковская и Полтавская губернии. – СПб.: Тип. Второго Отделения Е. И. В. Канцелярии, 1873. – 568 с. **21.** Труды комиссии по преобразованию волостных судов. – Т. 5: Киевская Екатеринославская губернии. – СПб.: Тип. Второго Отделения Е. И. В. Канцелярии, 1874. – 568 с. **22.** Этнографические сведения о Подольской губернии. – Вып. 1: Народные юридические обычаи и народные верования, суеверия и предрассудки, записанные в Литинском уезде мировым посредником Н. Данильченко, с приложением памятников устной народной словесности. – Каменец-Подольск, 1869. – 64 с.

Bibliography (transliterated): **1.** *Balushok V.* Molodizhna hromady ta obryady initsiatsiy v tradytsynomu seli. Vasyl' Balushok. Narodna kul'tura ukrayintsiv: zhyttyevyy tsykl lyudyny: istoryko-etnolohichne doslidzhennya u 5 t. [nauk. red. M. Hrymych]. – Т. 2: Molod'. Molodist'. Molodizhna subkul'tura. – Kyiv: Duliby, 2010. – S. 56-96. **2.** *Bilokin' F.* Sela Poltavshchyny za Heneral'nym opysom Livoberezhnoyi Ukrayiny 1765-1769 rr. F. Bilokin'. Sive-ryans'kyu Litopys. – 2003. – № 1. – S. 40-55. **3.** *Varb E.* Naemnye sel'skoho-zajstvennye rabochie v zhizni i zakonodatel'stve. E. Varb. – Moscow: Knizhnoe delo, 1899. – 219 s. **4.** *Desyatnikov I.* Kil'kist' naymanykh robitnykiv v sil's'komu hospodarstvi Ukrayiny kintsya KhKh – pochatku KhKh stolit'. I. Desyatnikov. Materialy Pershoyi vseukrayins'koyi nauko-vo-praktychnoyi konferentsiyi «Innovatsiynnyy potentsial ukrayins'koyi nauky – KhKhI storichchya». – Zaporizhzhya: Vyd-vo ZNU, 2008. **5.** Derzhavnyy arkhiv Kyiv's'koyi oblasti, F. 234. Op. 1, spr. 1064. **6.** *Efimenko P.S.* Othod krest'jan iz Har'kovskoy gubernii / Pjotr Efimenko. Har'kovskij kalendar' na 1885 g. – Har'kov: Tip. Gub. zemstva, 1884. – S. 509-565. **7.** Istoriya robitnychoho klasu Ukrayins'koyi RSR. Pid red. F.Ye. Los', I.O. Hurzhiy, Ye.T. Shcherbyna. – Т. 1. – Kyiv: Naukova dumka, 1967. – 560 s. **8.** Istoriya ukrayins'koho selyanstva. Narysy: V 2-kh t. – Т. 1. – Kyiv: Naukova dumka, 2006. – 632 s. **9.** *Luhova O.I.* Sil's'kohospodars'kyu proletariat pivdnya Ukrayiny v period kapitalizmu. O. Luhova – Kyiv: Naukova dumka, 1965. – 192 s. **10.** Narodnye juridicheskie obychai po reshenijam volosnyh sudov // Trudy etnograficheskoye-statisticheskoy ekspedicii v Zapadno-Russkij kraj, snarjazhennoj Imperatorskim Russkim geograficheskim obshhestvom. Jugo-zapadnyj otdel: Materialy i issledovaniya, sobrannye P.P. Chubinskim. – Т. 6. – SPb., 1872. – S. 359-374. **11.** *Ovsjannikov A. N.* Geograficheskie ocherki i kartiny. A. Ovsjannikov. – Т.2: Malorossija. – SPb.: Tip. A. M. Kotomina, 1880. – 460 s. **12.** *Parasun'ko O.A.* Polozhenie i bor'ba rabocheho klasa Ukrainy (60-90-e gody XIX v.). A. Parasun'ko. – Kiev: Izd-vo AN USSR, 1963. – 576 s.

13. Pashuk V. Zarobitchany Pravoberezhnoyi Ukrayiny (druha polovyna KhIKh st.) V. Pashuk. – L'viv: In-t ukrayinoznavstva im. I. Kryp'yakevycha NAN Ukrayiny, 2001. – 188 s.

14. Porits'kyy A. Ya. Pobut sil's'kohospodars'kykh robitnykiv pivdnya Ukrayiny kintsya KhIKh pochatku KhKh st. (Istoryko-etnohrafichne doslidzhennya): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.05 AN URSS. IMFE / Anatolij Porits'kyy. – Kyiv, 1960. – 256 s.

15. Rubach M.A. Social'naja struktura agrarnyh otnoshenij i klassovoe rassloenie krest'janstva v ukrainskoj derevne k 1917 g.: Materialy k Majskej sessii 1960 g. M. Rubach. – Moscow: In-t istorii AN SSSR, 1960. – 28 s.

16. Rusov A.A. Opisanie Chernigovskoj gubernii / A. Rusov. – T.2. – Chernigov: Tip. gub. zemstva, 1899. – HI, 377, 327 s.: 18 kart i kartogramm.

17. Starchenko G.I. Jevoljucija soslovnoj struktury obshhestva Central'nogo Chernozem'ja v poreformennyj period (na primere Kurskoj gubernii) Pod red. V.A. Shapovalova. – Belgorod: Izd-vo BelGU, 2005. – 428 s.

18. Sumtsov M.F. Doslidzhennya z etnohrafiji ta istoriji kul'tury Slobids'koyi Ukrayiny. Vybrani pratsi. Uporyadkuvannya, pidhotovka tekstu, przedmova, pislyamova ta prymitky M.M. Krasnykova. – Kharkiv: Vyd-vo «Atos», 2008. – 558 s.

19. Tyvodar M.P. Tradytsijne skotarstvo ukrajins'kykh Karpat druhoyi polovyny KhIKh – pershoyi polovyny KhKh st.: dys. ... doktora ist. nauk.: 07.00.07 Uzhhorods'kyy derzhavnyy universytet. Mykhaylo Tyvodar. – Uzhhorod, 1993. – 293 s.

20. Trudy komissii po preobrazovaniju volostnyh sudov. – T. 4: Har'kovskaja i Poltavskaja gubernii. – SPb.: Tip. Vtorogo Otdelenija E. I. V. Kanceljarii, 1873. – 568 s.

21. Trudy komissii po preobrazovaniju volostnyh sudov. – T. 5: Kievskaja Ekaterinoslavskaja gubernii. – SPb.: Tip. Vtorogo Otdelenija E. I. V. Kanceljarii, 1874. – 568 s.

22. Etnograficheskie svedenija o Podol'skoj gubernii. – Vyp. 1: Narodnye juridičeskie obyčaj i narodnye verovanija, sueverija i predrassudki, zapisannye v Litinskom uezde mirovym posrednikom N. Danil'čenko, s priloženiem pamjatnikov ustnoj narodnoj slovesnosti. – Kamenec-Podol'sk, 1869. – 64 s.

Надійшла (received) 25.03.2014.